

„BEVARDĖ GIMINĖ“ LIETUVIŲ KALBOJE

GUIDO MICHELINI

Valeckienė (1984) savo monografijoje „Lietuvių kalbos gramatinė sistema“ priima hipotezę, kad dabartinėje lietuvių kalboje esančios ne dvi, o trys būdvardžio ir įvardžio giminės: vyriškoji, moteriškoji ir bevardė. Ši hipotezė, išdėstyta „Lietuvių kalbos gramatikoje“ [1965, p. 478, 638 tt.] ir kai kuriuose kituose sinchroninio pobūdžio darbuose [pvz., Valeckienė, 1974], priklauso baltistikos tradicijai, einančiai iš Jablonskio [1957, 80 t., 205 t., 227, 229] ir kitų kalbininkų darbų.

Prieš svarstant šį ginčijamą dalyką, pirmiausia reikia išsiaiškinti bevardėi giminei priskiriamų vienaskaitos vardininko ir galininko morfų (-i ir -ø) funkcijas.

Morfus -i vartojamas tik įvardinėse formose *tai* / *tatai*, *šitai*. Pirmajam morfui (-i) būdinga semantika, kurią apibendrintai galėtume nusakyti taip: 'tiesioginis „silpnas“ daiktavardiškumas'. Tas 'tiesioginis „silpnas“ daiktavardiškumas' gali būti konkretizuojamas į:

1 a) būsenas, įvykius, procesus arba veiksmus, kurių predikatai (jeigu jau yra paminėti kontekste) nenominalizuojami (kitais tariant, formos *tai* / *tatai*, *šitai* yra sakinių substituentia [Valeckienė, 1984, p. 43]), pvz.: *Atrodė, kiekvienas (...) praeidavo tarytum pro kokią dvokiantį daiktą. Tai mane supančiojo; Juk moksle daromi įvairūs laboratoriniai eksperimentai. Ir tai labai padeda mokslui vystytis; Suprasti žmogų! Tai be galo daug, tai beveik nepasiekiamą;*

1 b) objektų arba „aplinkybių“ aibes, neapibrėžiamas specifine bendra deskripcija, pvz.: *Viliui visa tai ne naujiena;*

2) atsižvelgimą tik į tam tikras nurodomo objekto savybes, kurios leidžia tą objektą identifikuoti (čia turima galvoje koreferencija, liečianti ne objektus, o tik predikatus [Rosinas, 1984, p. 56]), pvz.: *Kapas buvo kalinys Šreideris. Tai buvo dar jaunas vyrukas, kokių 25–27 metų; Jonukas būtų ir daugiau gavęs kitur, nes tai vyras iš stuomens ir iš liemens; Nebegalvok apie miestą. Tai yra toks šiukšlynas;*

3) šalutintų sakinių įvedimą jungtuku *kad*, pvz.: *Ką tu nori už tai, kad man tiek gero padarei? Labai tiksliai ir glaustai išreiškia tai, apie ką mes mėgstame kalbėti.*

Morfas *-i* minėtosioms trims grupėms nepriklauso tais atvejais, kai jį turi dalelytė *tai*. Kadangi semantinės funkcijos čia visai skirtingos, geriau šį žodį (bent sinchroniniu atžvilgiu) traktuoti kaip visiškai kitą prieveiksminės reikšmės vienietą. Dėl jo vartosenos plg.: *Tai gal jūs, vyrai, dešros norite? O, tai bent turėsiu žentų! Šitą kepurę jei kas užsideda, tai niekas jo nema-to; Matėjusi keleliu – tai buvo žiemos metu.*

Morfus *-ø* vartojamas visų pirma įvardinėse formose *visa, viena, kita, šita* (šitai fakultatyvinis variantas). Šiose formose, jeigu jos turi įvardžio funkciją, morfo *-ø* semantika primena *-i* semantiką ir taip pat nusakoma: 'tiesioginis „silpnas“ daiktavardiškumas', kuris gali būti susijęs su

1) skirtingų klasių objektų aibėmis, neapibrėžiamomis specifine bendra deskripcija, pvz.: *Kur jūsų paukščiai, paukšteliai, paukštytės..? Kur jūsų žvėrys, gyvuliai, žvėreliai? Kur žvėrių olos, laužai ir urveliai? Visa prapuolę; Miestas, bažnyčia, krautuvės, mūriniai namai visa labai įdomu;*

2) įvedimu labai abstrakčių aibių, kurių savybės neminimos, pvz.: *Visa keičiasi, visa mainosi;*

3) ne nominalizuojamais, o atstovaujama is būdvardžių arba santykiinių sakinių predikatais, kurie leidžia identifikuoti tam tikrą aibę sintaksės lygmenyje, pvz.: *Iš čion jau plūsta visa gera; Visa gerai išmaniau; Jis mėgsta visa, kas senoviška.*

Jeigu tos formos turi būdvardinę funkciją (tada jas valdo *tai*), jų semantiką galima apibūdinti taip: 'netiesioginis „silpnas“ būdvardiškumas', plg.: *Kaip žiūrėte į visa tai, kas dabar daroma?*

Morfus *-ø* taip pat vartojamas būdvardinėse (arba dalyvinėse) formose, kartu su verbalizatoriumi *būti* (arba ir *be jo*), atliekančiose veiksmazodžio (tarinio) funkciją. Čia morfus *-ø* reiškia 'netiesioginį „silpną“ daiktavardiškumą'. Pats morfo pasirinkimas būna susijęs su nagrinėtomis formomis *tai/ tatai, šitai/šita, visa, viena, kita* arba jų nedaiktavardiniais variantais. Šis netiesioginis „silpnas“ daiktavardiškumas' apima:

1) subjekto funkciją atliekančią „bevardės giminės“ įvardinę formą, pvz.: *Kaip tai yra baisu! Tai buvo panašu lyg į asmenišką butą; Visa tai buvo metama į bendrą krepšį;*

2) subjekto funkciją atliekančią bendraties valdomą struktūrą, susijusią su būsenomis, įvykiais, procesais arba veiksmais, pvz.: *Sunku iš to pragyventi; Šiltas pienas negardu gerti;*

3) neišreikštą bendros reikšmės subjektą, susijusį su tokiais objektais, kaip vanduo, oras, laikas, kūnas, paviršius, pvz.: *Nebriđes nežinosi, ar gilu;*

Kambary buvo šilta; Naktim giedra, dienom lyja; Nebedėk daugiau, žiūrėk, kad jau svaru¹,

4) neišreikštą subjektą, susijusį su būsenomis, procesais, įvykiais arba veiksmiais, pirminiame kontekste neminimais tokia struktūra, kurios „viršūnę“ užima daiktavardis – nominalizacijos rezultatas; šiai grupei (jos Valeckienė neskiria nuo 3-osios) priklausytų tokie sakiniai, kaip: *Ji šiemet pasidarė baisi pikčiurna (...)* – *keista; Pavaikščiota tokiam karšty su arklų, žinotai kaip gardu; Atleisk tas moteris (...)* *nepatogu; Tai atsakykit kol nevēlu dar;*

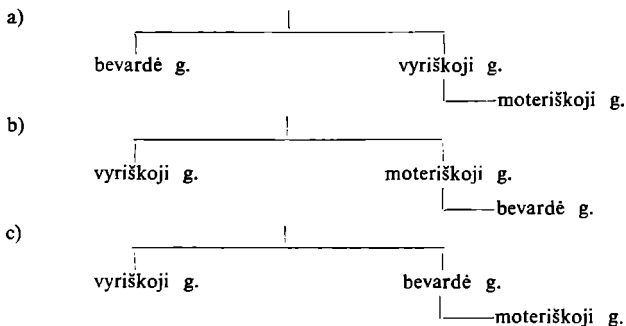
5) intranzityvinių veiksmažodžių pasyvinės konstrukcijos, pvz.: *Pamačiau, brolau, kad mano apsirikta; Grambuolio netikėtai buvo pakliūta į savo gimtinę.*

Pastaruoju (5) atveju morfo -ø vartojimas analogiškai perkeliamas į tranzityvinių veiksmažodžių pasyvinę konstrukciją su išreikštu subjektu [Ambrasas, 1979, p. 200] bei į sakinius su „taisyklingu“ subjektu, kuriuose veiksmažodžio vaidmenį atlieka būdvardinis leksinis vienetas.

Taigi, kaip rodo semantinė analizė, vadinamoji bevardė giminė turi semantiką, apibrėžiamą dviem apibendrintais „požymiais“ : 'tiesioginis „silpnas“ daiktavardiškumas' ir 'netiesioginis „silpnas“ daiktavardiškumas'. Šios dvi pagrindinės reikšmės nesunkiai sujungiamos į vieną bendresnę – „silpnas“ daiktavardiškumas'.

Dabar galima grįžti prie Valeckienės hipotezės.

Priimant teiginį, kad giminės kategorijai priklauso ir bevardės giminės klasė, reikėtų sutikti, kad giminės kategorijos opozicijos santykiauja vienu iš šių trijų būdų:

¹ Norėčiau priminti, kad tokios nominalizacijos, kaip *Čia baisus šlapumas* (←*Čia baisiai šlapia*) [Valeckienė, 1984, p. 150], tiesiogiai liečia ne kalbamojo tipo objektą, o su juo susijusį predikatą (kitai sakant, čia kalbama apie paprastą predikato nominalizaciją).

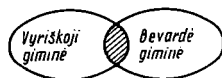
Pirmoji opozicijų schema (a) nepriimtina todėl, kad nėra jokios abejonės, jog vyriškoji giminė yra mažiausiai žymėta. Antroji schema (b) prieštarin-ga jau savaime, nes reikalauja, kad moteriškoji giminė turėtų antrinę – bevardės giminės semantiką, kadangi bevardės giminės atžvilgiu ji yra nežymė-ta. Iš tikrųjų, kaip rodo tekstai, tokios funkcijos moteriškoji giminė nieka-da neatlieka – ši galimybė pripažinta tik vyriškajai giminei. Trečioji schema (c) nėra prieštaringa, tačiau neįtikėtina, kad labai retai vartojama bevardė giminė gali būti mažiau žymėta negu moteriškoji ir kad lietuvių kal-boje galima ignoruoti tiesioginę binarinę vyriškosios ir moteriškosios gim-inės opoziciją. Tai paprasčiausiai prieštarautų lietuvių kalbos jausmui. Be to, reikia atsižvelgti ir į svarų teorinį argumentą, kurį iškelė Rosinas [1984, p. 53t.] monografijoje „Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktū-ra“: „Terminas *bevardės giminės įvardžiai* yra grynas anachronizmas. Pripa-žinti rodomesiems įvardžiams trijų giminių (vyriškosios, moteriškosios ir bevardės) statusą nėra nei loginio, nei lingvistinio pagrindo, nes lietuvių kal-bos daiktavardžiams būdinga tik dviejų giminių (vyriškosios ir moteriškosios) sistema“². Tokioje perspektyvoje, nepakankamai įvertintoje Valeckienės ir jos kolegų [Ambrasas ir kt., 1974, p. 179t.], paaiškinama ir tai, kodėl vadi-namoji „bevardė giminė“ turi vienaskaitą ir kodėl ji būdinga tik keliems įvar-džiams (pvz.: *šis* bevardės giminės neturi). Šiuo atžvilgiu padėtis yra visiškai kita negu, pavyzdžiui, senovės graikų ir lotynų kalbose, turinčiose tikrą be-vardę giminę: ten trys giminės kategorijos klasės (ypač turint galvoje įvar-džius) pasižymi daug taisyklingesne distribucija [žr., pvz.: Kühner, Blass. 1890, S. 603 ff.; Kühner, Holzweissig, 1912, S. 585 ff.]. Prisimintina ir tai, kad senovės graikų ir lotynų kalbų bevardė giminė reiškė ne vien „silpną“ daiktavardiskumą, bet turėjo ir kitokią semantiką, susijusią su pačia „ideolo-gija“, motyvuojančia giminės pasirinkimą tam tikram daiktavardžiui [Schwy-zer, Debrunner, 1950, S. 28 ff.; Hofmann, Szantyr, 1965, S. 5 ff.].

Kadangi „bevardės giminės“ hipotezė pasirodė nepriimtina, mėginkime paieškoti kitokių aiškinimų.

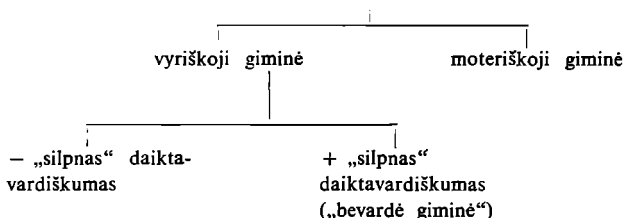
Galėtume manyti, kad minėtieji morfai *-i* ir *-ø* priskirtini vyriško-sios giminės klasei, nes iš tikrųjų visais „bevardės giminės“ atvejais, išskyrus (vienaskaitos) vardininką ir galininką, vietoj tų morfų vartojamos įprasti-nės vyriškosios giminės galūnės. Priėmus šią prielaidą, užtektų apibrėžti tik žymėtąją moteriškosios giminės klasę kaip būdingą moteriškosios giminės daiktavardžiams ir jų deriniams (tiek sakinio, tiek teksto ribose). Juk iš tik-rųjų moteriškosios giminės morfų pasirinkimui įvardžiuose ir būdvardžiuose (ir dalyviuose) visai atsiribojama nuo „silpno“ daiktavardiskumo se-

² Plg.: „Die morphologische Kategorie des Genus oder der nominalen grammatischen Klasse erscheint zunächst als eine Einteilung der Substantive in Gruppen“ [Kaznelson, 1974, S. 29] (žr. dar: [Lyons, 1971, p. 371]).

mantikos. O nežymėtąją vyriškosios giminės klasę (bent pirminių semantinių funkcijų atžvilgiu) pakaktų apibrėžti kaip nebūdingą vyriškosios giminės daiktavardžiams ir jų deriniams su kitais žodžiais. Pagal šį apibrėžimą tokiuose sakiniuose kaip *Jau ir bulvės kasama* reikėtų suponuoti vyriškosios giminės antrinę semantinę funkciją. Vadinasi, vyriškajai giminei atitektų visi morfai (tarp jų ir *-i* bei *-ø*), nepriklausantys moteriškajai giminei. Priimti šią hipotezę trukdo detalesnė semantinė analizė. Geriau išigilinus, aiškiai matyti, kad morfų *-i* ir *-ø* pirminė semantika nesutampa su įprastinėmis vyriškosios giminės morfemų pirminėmis reikšmėmis ir nėra į jas „įsiterpusi“. Tarp vienos ir kitos semantikos suponuotinas klasių perkirtimo [Plečkaitis, 1978, p. 98], arba sandaugos, santykis, kurį galima vaizduoti taip:

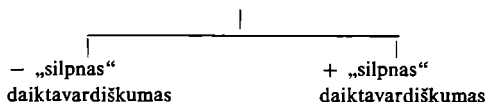

Vadinasi, nėra pagrindo tvirtinti, kad *-i* ir *-ø* priklauso tai pačiai klasei kaip „tikrieji“ vyriškosios giminės morfai (arba alomorfa, plg. [Matthews, 1974, p. 91f.]). Dar būtų galima manyti, kad vyriškoji giminė susideda iš dviejų poklasių, kurie kiek skiriasi savo semantika. Tuo atveju giminių opozicijų schema atrodytų taip:

Bet sutikti su tuo, kad vyriškosios giminės klasė susideda iš dviejų poklasių, turinčių skirtingą semantiką, yra visiškai tas pats, kaip ir pripažinti, kad vyriškoji giminė skyla į dvi skirtingas klases, t.y. kad galų gale giminės kategoriją sudaro trys skirtingos klasės.

Norint įveikti nurodytuosius sunkumus, įvardžiams ir būdvardžiams (bei dalyviams) galima siūlyti daiktavardinio ryšio kategoriją, susidedančią iš dviejų klasių: '– „silpnas“ daiktavardiškumas' ir '+ „silpnas“ daiktavardiškumas'. Kadangi pirmoji klasė yra nežymėta, šią binarinę opoziciją galima pavaizduoti taip:

Kai pasirenkamas nežymėtasis opozicijos narys, taisyklingai funkcionuoja giminės opozicija: vyriškoji giminė – moteriškoji giminė. Kai pasirenkamas žymėtasis narys, giminės ir skaičiaus kategorijų įprastinės opozicijos nefunkcionuoja: vardininkas ir galininkas gauna „silpno“ daiktavardiškumo klasės morfus *-i* ir *-ø*, kitais atvejais (kur „silpno“ daiktavardiškumo klasės ženklai iš principo negalimi) vartojami nežymėtosios vyriškosios giminės morfai.

Daiktavardinio ryšio kategorijos neberekėtų teikti, jeigu lietuvių kalboje išnyktų morfų *-i* ir *-ø* „silpno“ daiktavardiškumo semantika, kuri yra pasakutinis jau išnykusios bevardės giminės pėdsakas³.

Čia išdėstyta interpretacija tinka ir tokiai kalbai kaip portugalų, kur įvardžių „bevardė giminė“ taip pat turi atskiras formas *isto* „šitai“, *isso* „tai/šitai“, *aquillo* „tai“, *tudo* „visa, viskas“ (Frisoni, 1923, p. 97, 109) ir šiuo atžvilgiu labai primena lietuvių kalbos „bevardę giminę“. Daiktavardžio sistemoje ši kalba irgi turi tik dvi gimines – vyriškąją ir moteriškąją. Ir šiuo atveju būtų grynas anachronizmas tvirtinti, kad dabartinėje portugalų kalboje egzistuoja bevardė giminė.

«СРЕДНИЙ РОД» В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье показано, что так называемый средний род местоимений на *-i* и *-ø*, а также соответствующих форм прилагательных (и причастий) на *-ø*, как не участвующий в согласования и выражающий семантику '+ „слабая“ существительность', относится не к оппозициям категории рода, а к своеобразной категории номинальной (существительной) связи, занимающей иерархически более „высокое“ положение, чем род. Эта категория состоит из двух классов, противопоставляемых по обобщенным семантическим признакам '- „слабая“ существительность': '+ „слабая“ существительность'. Родовая оппозиция (мужской род: средний род) возможна лишь между членами первой (немаркированной) категории.

LITERATŪRA

- Ambrazas, 1979. — Ambrazas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. V., 1979.
Ambrazas ir kt., 1974 — Ambrazas V., Sližienė N., Valeckienė A. Keletas svarstytiųjų lietuvių kalbos morfologijos klausimų // Baltistica. 1974. T. 10(2). P. 177—186.
Frisoni, 1923 — Frisoni G. Grammatica ed esercizi pratici della lingua portoghese brasiliana. Milano, 1923.
Jablonskis, 1957 — Jablonskis J. Rinktiniai raštai. V., 1957. T. 1.
Kaznelson, 1974 — Kaznelson S. D. Sprachtypologie und Sprachdenken. Berlin, 1974.
Kühner, Blass, 1890 — Kühner R., Blass F. Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache: Elementar- und Formenlehre. Hannover, 1890.

³ Dėl diachroninės perspektyvos plg. [Kuryłowicz, 1964, p. 208 f.].

Kühner, Holzweissig, 1912 – Kühner R., Holzweissig F. Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache: Elementar-, Formen- und Wortlehre. Hannover, 1912.

Kuryłowicz, 1964 – Kuryłowicz J. The Inflectional Categories of Indoeuropean. Heidelberg, 1964.

Lyons, 1971 – Lyons J. Introduzione alla linguistica teorica. Bari, 1971.

Matthews, 1974 – Matthews P. H. Morphology; An Introduction to the Theory of Word-Structure. Cambridge, 1974.

Plečkaitis, 1978 – Plečkaitis R. Logikos įvadas. V., 1978.

Rosinas, 1984 – Rosinas A. Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra. V., 1984.

Schwyzler, Debrunner, 1965 – Schwyzler E., Debrunner A. Griechische Grammatik: Syntax und syntaktische Stilistik. München, 1965.

Valeckienė, 1974 – Valeckienė A. Bevardės giminės forma *tai* ir jos santykis su kitomis įvardžių formomis // LKK. 1974. T. 15. P. 35–75.

Valeckienė, 1981 – Valeckienė A. Lietuvių kalbos gramatinė sistema. V., 1984.

Italija

☞Milano, Università
Cattolica del Sacro Cuore

Įteikta

1985 m. spalio 11 d.